УДК 808.2.801.561.5

В.І. Шульгіна

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПРОЦЕС: ПРОБЛЕМИ МОДЕЛЮВАННЯ МЕХАНІЗМУ ФОРМУВАННЯ ІНФОРМАТИВНОСТІ ТЕКСТОВО-ДИСКУРСИВНИХ СТРУКТУР

У статті проаналізовано особливості перебігу інформаційного процесу в текстово-дискурсивних структурах, зокрема особливу увагу приділено проблемі моделювання механізму формування інформативності таких структур.

Ключові слова: *інформаційний процес, інформативність, моделювання, текстово-дискурсивні структури.*

І. Вступ

Однією з основних проблем при дослідженні інформаційного процесу є проблема його моделювання. З розвитком прикладної лінгвістики особливої актуальності набувають інформаційні проблеми моделювання текстово-дискурсивних структур.

Намагання дослідників різних наукових напрямів вирішити проблему моделювання процесів обміну інформацією сконцентрувалося на кількох векторах, відповідно до яких вибудовувалися такі моделі:

– інформаційно-технічні моделі комунікації (У. Вівер, К. Шеннон, А. Колмогоров та ін.);
– семіотичні моделі тексту, дискурсу: модель А. Греймаса (суб'єкт, об'єкт, адресат, субстанція, що заважає або сприяє комунікації, просторовий і часовий конкретизатори й субстанція, до якої належить суб'єкт і частиною якого є об'єкт); модель Ю. Лотмана; модель Г. Почепцова (мол.); стереометрична модель комунікативних процесів у комп'ютерному програмуванні О. Шингарьової;
– прагмалінгвістичні моделі дискурсу (макросинтагма комунікації Е. Атаяна; прагматична модель І. Сусова; мовленнєво-актова модель І. Шевченка);
– діалогічна модель комунікативної ситуації (М. Бахтін, О. Селіванова) та ін. [огляд названих моделей див.: 8, с. 121–156].

Існуючі моделі комунікації класифікують ще й за напрямом руху інформації:

– лінійні моделі (Г. Лассвелл, К. Шеннон, Р. Якобсон, Ю. Лотман), де комунікація односпрямовано представлена в лінійному русі від адресанта до адресата;
– інтерактивні моделі (М. Бахтін, Р. Барт, Г. Шпет), що передбачають завдяки акценту на активності всіх учасників комунікації врахування зворотного зв'язку в комунікації;
– трансактивні моделі (В. Шрамм) з одночасним відправленням і отримуванням повідомлень комунікаторами як рівноправними творцями комунікативного процесу, інформаційно, психологічно та емоційно налаштованих один на одного;
– узагальнена модель (Є. Попов), у якій комунікація сприймається не стільки як процес обміну інформацією, скільки як процес соціально-психологічної взаємодії [див.: 4, с. 47–51].

Різні типи моделей співвідносні з різними типами текстів. Так, якщо лінійні моделі реалізуються переважно в описах, розповідях, роздумах, як усних, так і письмових, то інтерактивні моделі характерні для діалогів та полілогів, а дія моделей трансактивних співвідноситься, наприклад, з електронними текстами інтернет-спілкування (чати, форуми). Стосовно узагальненої моделі, необхідною умовою реалізації якої є наявність у них спільних або хоча б перехресних знань про: 1) проблемну галузь; 2) комунікативне середовище; 3) мову спілкування; 4) правила комунікації; 5) можливості й знання партнерів; 6) свої власні цілі та дії [1], можна зазначити, що така модель може бути характерною для будь-якого типу тексту, що є результатом інформаційного обміну комунікантів, близьких за своїми особистісно-комунікативними властивостями.

Отже, незважаючи на різноманіття принципів моделювання, умов і систем вербальної комунікації, у кожній із них виділяється елементарний комунікативний ланцюжок, необхідними компонентами якого поряд з каналом комунікації, інформаційним (комунікативним) шумом, фільтрами, зворотним зв'язком (зворотною інформацією), контекстом та ситуацією вважаються адресант (джерело інформації) (С1) – текст (О) – адресат (реципієнт) (С2), який сприймається як квант комунікації [5, с. 15–16]. Таку модель комунікативної ситуації (дискурсу) активно досліджували науковці (М. Бахтін, Ф.С. Бацевич, К. Бюлер, Ю. Лотман, Р. Якобсон та ін.). У теоріях моделювання комунікативних ситуацій компоненти інформаційного

© Шульгіна В.І., 2013

процесу містяться в межах певних блоків або модулів. Так, І.С. Шевченко пропонує внутрішню структуру акту мовлення подати у вигляді трьох блоків: 1) антропологічного (адресант, адресат, інтенція); 2) блок умов і способів реалізації мовленнєвого акту (ситуативний, контекстний, метакомунікативний аспекти); 3) центральний блок (локутивний, денотативний, ілокутивний аспекти) [12, с. 43].

Діалогічна модель О.О. Селіванової складається з п'яти модулів, які в межах комунікативного процесу взаємодіють між собою: модуль адресанта (автора), модуль адресата (читача), модуль тексту як знакової форми організації дискурсу; модуль інтеріоризованого буття лінгвокультурної спільноти; модуль коду культури, науки та інших семіосфер, тобто семіотичного універсуму [8, с. 144–147].

ІІ. Постановка завдання

З огляду на важливість текстово-дискурсивних структур для дослідження інформаційно-комунікаційних проблем, метою нашої статті є аналіз механізмів формування інформативності в межах зазначеного елементарного комунікативного ланцюжка С1 – О – С2, де з урахуванням наявності спільного об'єкта О (тексту) і двох суб'єктів, що взаємодіють з ним (автор, адресант – С1 та реципієнт, адресат – С2), виділяються дві моделі взаємодії, що ґрунтуються на суб'єктно-об'єктних відносинах: 1) С1 – О; 2) О – С2. Ці моделі відповідають двом видам мовленнєво-мисленнєвої діяльності: мовленнєво-мисленнєва діяльність автора та мовленнєво-мисленнєва діяльність реципієнта [5, с. 16], які розрізняються при психолінгвістичному підході до дослідження механізмів передачі інформації в зазначеному комунікативному ланцюжку. При аналізі механізмів формування інформативності такий розподіл має особливе значення, адже інформативність тексту, закладена його автором, й інформативність того самого тексту, сприйнята реципієнтом, найчастіше бувають різними. Більше того, мовне повідомлення, інформативне для одного реципієнта, може мати нульову інформаційну перцепцію для іншого. Відмінність полягає в особливостях інтерпретації автором і реципієнтом когнітивної інформації, яка є спільною для обох процесів оброблення інформації.

Такий підхід є співзвучним з позицією О. Єсперсена, який наполягав на принциповому розгляді мовних чинників з двох точок зору: 1) від певного позамовного значення через функцію до форми, яка його виражає, і 2) від форми через певну функцію до позамовного значення, яке нею виражається. Перша із цих точок зору відповідає позиції адресанта, друга – позиції адресата.

ІІІ. Результати

Р.О. Якобсон, визнаючи відмінності в мовних системах комунікантів при кодуванні й декодуванні інформації, вважав її інформаційним шумом, зайвим при технічному моделюванні інформаційних процесів, що спиралися на принципи теорії зв'язку [18]. Вважається, що в мовленнєвій комунікації джерелами шуму можуть бути канал, комуніканти і код [8, с. 133]. Канал як джерело такого шуму розглядали ще У. Вівер та К. Шеннон у їх технічній метамоделі передачі інформації, що мала вигляд своєрідної контактно-релейної схеми, до складу якої входили: джерело інформації, передавач, сигнал, канал (джерело шуму), одержувач (одержаний сигнал), місце призначення [див.: 8, с. 133].

Проблема кодування й декодування в процесі передачі інформації залишається однією з найбільш актуальних, зокрема при організації людино-машинної комунікації, де код сприймається переважно як система ймовірностей, що забезпечує саму можливість комунікації між адресантом і адресатом [18, с. 38–45]. Лінгвістична інтерпретація коду полягає в його сприйнятті як системи еквівалентності, узгодженні авторської семіотичної системи (зміст – форма), що слугує для вербалізації мисленнєво-понятійних структур інформації, із семіотичною системою адресата (форма – зміст).

У сучасних дослідженнях інформаційних перетворень, які відбуваються в мовнорозумовій системі людини в процесі мовного оброблення, зазначені перетворення було специфіковано у вигляді так званого "основного інформаційно-когнітивного тракту", який включає процеси сприйняття, відчуття, переживання, усвідомлення, розуміння, рефлексії й реакції. Зважаючи на досягнення дослідників різних наукових сфер, при окресленні моделі інформаційного тракту від автора до реципієнта вважаємо за необхідне, насамперед, враховувати суто фізіологічний аспект організації мозку, що характеризується функціональною асиметрією півкуль, при якій домінантною вважається ліва півкуля, де переважно відбувається локалізація мовних узагальнень мислення, тоді як конкретно-образне мислення локалізується у правій (субдомінантній) півкулі.

Від фізіологічної організації мозку людини залежить і специфіка сприйняття різних форм інформації: фонологічна інформація переважно сприймається лівою півкулею, а графічна – правою [3, с. 93].

Така функціональна структура мозку є специфічним природним знаряддям людини для мовленнєво-мисленнєвої діяльності і на рівні породження мовлення, і на рівні його сприйняття. На обох цих рівнях спостерігаються схожі фази розвитку інформаційного процесу, тільки в дзеркально оберненому порядку, що ґрунтуються на протиставленні двох семантичних підходів – ономасіологічному (при породженні мовлення) і семасіологічному (при сприйнятті мовлення) (див. рис).

Адресант

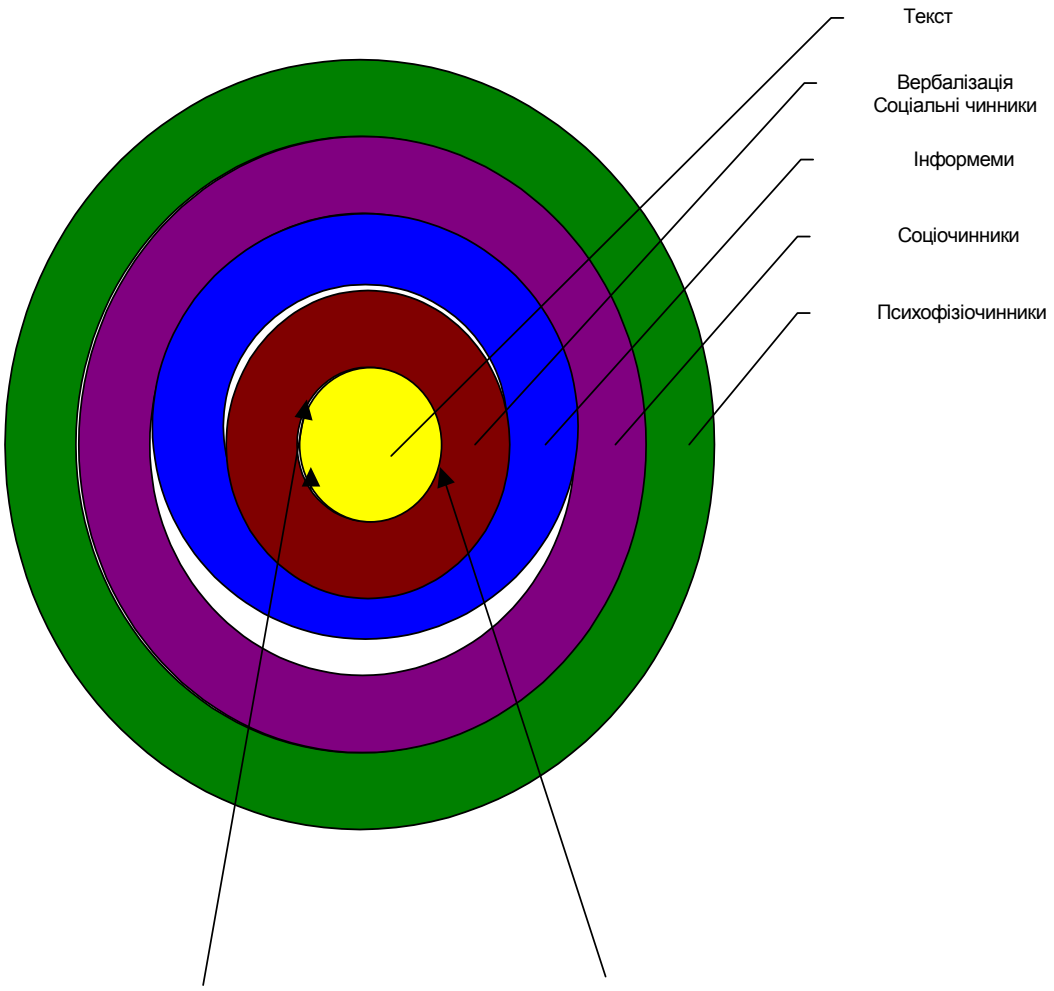

Рис. Функціональна структура мозку

Вважається, що зміст окремих елементів основного когнітивного тракту знаходить відображення в певних послідовностях та комбінаціях перетворень інформації: через сенсорні органи (зір, слух, нюх, тактильні відчуття тощо) інформація потрапляє до відповідних сегментів мозку, де перетворюється й фіксується за допомогою специфічних способів подання інформації, характерних саме для цих різновидів, у відповідних форматах. Після цього вона усвідомлюється, надходячи й перетворюючись у формати даних, характерних для сегментів мозку, відповідальних за вищі типи психічної діяльності, серед яких наявний і мовний сегмент. Тут інформація попередньо вербалізується, перетворюючись у форму так званих С-моделей, а далі – на лінійні структури (С-кортежі), які, за твердженням О.Л. Каменської [5], вже безпосередньо готові до вербалізації. Між різними сегментами мозку відбувається інтенсивний обмін даними, що потребує постійного перетворення даних та форматів, які для них є характерними. Способи поєднання цих даних утворюють динамічні фреймо- та нейроподібні структури, серед яких наявні як словники, так і енциклопедії [16, с. 60].

Особливості процесу обміну інформацією між людьми, що спілкуються природною мовою, залежать від характеру кожного з комунікантів як мовної особистості, тобто тієї іманентної ознаки особистості як носія мови й комуніканта, що характеризує її мовну та комунікативну компетенцію та реалізацію їх у породженні, сприйнятті, розумінні й інтерпретації вербальних повідомлень [9, с. 370]. Мовна особистість характеризується притаманною їй концептуальною системою, що складається із сукупності різноманітних як за природою, так і за структурою моделей, які тісно пов'язані з різними аспектами життя людини. Такі ідеальні моделі, властиві індивідуально кожній мовній особистості, О.Л. Каменська назвала *С-моделями*, тобто такими мисленнєвими структурами, які існують у свідомості особистості, компонентами яких виступають уявлення й знання про

предмети і явища різних фрагментів зовнішнього світу та відношення між ними (включаючи абстрактні відношення між класами об'єктів), закодовані в деяких випадках вербальними або іншими знаками [5, с. 22–23]. Дослідниця поділяє С-моделі на два типи: первинні (предметні), елементи яких є поняттями про предмети та їх відношення, і вторинні (мисленнєві), що формуються на основі аналізу й синтезу інформації, що міститься в множині первинних моделей. Вторинні моделі поділяються на комбінаційні (конструктивні та ірреальні), казкові, фантастичні, абстрактні й художньо-поетичні [5, с. 24–25].

Через неможливість обміну інформацією між людьми на рівні С-моделей виникає потреба лінійної вербалізації компонентів С-моделей у вигляді одиниць зовнішнього мовлення (тексту).

Проміжну структуру, що виникає у свідомості адресанта на етапі мовно-мисленнєвої діяльності, між С-моделлю і текстом, що є необхідним етапом вербалізації, О.Л. Каменська називає *С-кортежем*. Він не має самостійного змісту і є лише лінійною модифікацією тієї чи іншої моделі. Сам процес лінеаризації С-моделі дослідниця подає як такий, що відбувається в два етапи: 1) дезінтеграція вихідної С-моделі на деякі фрагменти – субмоделі і 2) упорядковане розміщення цих фрагментів в одновимірну лінійну структуру [5, с. 31–32].

Процес виділення фрагментів С-моделей – субмоделей – є, на нашу думку, не чим іншим, як дискретизацією інформаційного повідомлення на такі його дискретні одиниці інформації, які доцільно називати інформемами.

Однак С-модель, яка існує у свідомості адресанта, без комунікативного поштовху у вигляді певного комунікативного наміру (інтенції) не може розпочати процес вербалізації. Тобто між С-моделлю і С-кортежем варто, на нашу думку, врахувати ще дію інтенції, яка виникає під впливом конситуації та комунікативної стратегії мовця. Рух інтенції (комунікативного наміру) разом із цілеспрямованістю й конвенційністю мовця в комунікації породжує мовленнєвий акт як елементарну одиницю спілкування, цілеспрямовану мовленнєву дію, яка здійснюється відповідно до принципів і правил мовленнєвої поведінки, прийнятих у певному суспільстві; одиницю нормативної соціомовленнєвої поведінки, що розглядається в межах прагматичної ситуації, співвіднесеної з особою мовця. Послідовність мовленнєвих актів створює дискурс [2, с. 412].

Сукупність упорядкованих у вербалізованій лінійній мовній одиниці інформем з урахуванням нелінійних взаємозв'язків між ними, що залишаються в мовній структурі від С-моделей, формує інформативність цієї мовної одиниці як комунікативної категорії.

Останнім часом у межах досліджень з лінгвістичних технологій усе активніше використовують теорію семантичних станів, започатковану видатним математиком А.М. Колмогоровим і доопрацьовану його послідовниками [6, с. 7; 169–181; 13, с. 224–253; 14; 15; 16, с. 262–272].

Інформативність як комунікативну властивість тексту ми сприймаємо як прояв його семантичного стану, який залежить від багатьох чинників, серед яких найважливішими є психосоціальний характер суб'єктів-комунікантів як мовних особистостей, жанрово-стильова специфіка тексту як об'єкта комунікації, сам характер комунікації, що залежить від особливостей конситуації та специфіки породження (сприйняття/розуміння) тексту як мовної одиниці (мотив, установка, інтенція, формування вербалізованих інформем). Різні форми взаємодії названих чинників породжують нескінченну множину комунікативних різновидів інформативності. Усю складність поняття "інформативність тексту" як явища мовно-інформаційного можна подати у двох великих множинах (групах): інформативність тексту автора й інформативність тексту адресата, що виявляється відповідно в моделях 1) суб'єкт С1 (автор) – об'єкт О (текст) і 2) об'єкт О (текст) – суб'єкт С2 (адресат). Подальше ретельне дослідження реалізації цих моделей має стати міждисциплінарним об'єктом наукової уваги дослідників проблем лінгвістики (прикладної, комунікативної, когнітивної; психолінгвістики), теорії інформації, кібернетики, фізики, фізіології психології тощо.

Список використаної літератури

1. Андреюк И.А. Микротекст дефиниции в макротексте словарной статьи / И.А. Андреюк // Семантика и функционирование языковых единиц. – Томск, 1997. – С. 53–55.
2. Арутюнова Н.Д. Референция / Н.Д. Арутюнова // Лингвистический энциклопедический словарь. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – С. 411–412.
3. Ахутина Т.В. Нейропсихологический анализ индивидуальных особенностей переработки лексической информации / Т.В. Ахутина, Е.В. Каширская // Вопросы психологии. – 2000. – № 3. – С. 93–101.
4. Бацевич Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики : підруч. [для студ. вищ. навч. закл.] / Ф.С. Бацевичю. – К. : Академія, 2004. – 342 с.
5. Каменская О.Л. Текст и коммуникация : учеб. пособ. для ин-тов и фак-тов иностр. яз. / О.Л. Каменская. – М. : Высш. шк., 1990. – 152 с. : ил. – (Б-ка филолога).
6. Колмогоров А.М. Три подхода к определению понятия количества информации / А.Н. Колмогоров // Теория инфор-

мации и теория алгоритмов. – М. : Наука, 1987. – С. 213–223.
7. Корпусна лінгвістика / В.А. Широков, О.В. Бугаков, Т.А. Грязнухіна та ін. – К. : Довіра, 2005. – 471 с.: іл. – Бібліогр. : с. 463–472.
8. Селиванова Е. А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации : учеб. пособ. / Е.А. Селиванова. – К. : ЦУЛ "Фитосоциоцентр", 2002. – 336 с.
9. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика. Термінологічна енциклопедія / О.О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.
10. Сніжко Н.В. "Ідеографічний тезаурус" як інформаційно-довідкова система при вивченні закономірностей структурно-функціональної організації лексики / Н.В. Сніжко, М.Д. Сніжко // Мовознавство. – 1996. – № 4–5. – С. 23–28.
11. Тарасов В.Б. От многоагентных систем к интеллектуальным организациям / В.Б. Тарасов. – М. : УРСС, 2002. – 348 с.
12. Шевченко И.В. Историческая динамика прагматики предложения / И.В. Шевченко. – Х. : Константа, 1998. – 168 с.
13. Широков В.А. Елементи лексикографії / В.А. Широков. – К. : Довіра, 2005. – 304 с.
14. Широков В.А. Інформаційна теорія та системотехнічні засади комп'ютерної лексикографії : автореф. дис. … д-ра техн. наук : спец. 05.13.06 / В.А. Широков ; НАН України, Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. – К., 1999. – 32 с.
15. Широков В.А. Семантичні стани мовних одиниць та їх застосування в когнітивній лексикографії / В.А. Широков // Мовознавство. – 2005. – № 3–4. – С. 47–62.
16. Широков В.А. Феноменологія лексикографічних систем / В.А. Широков. – К. : Наукова думка, 2004. – 328 с.
17. Эко У. Отсутствующая структура. Введение в семиологию / У. Эко. – СПб : ТОО ТК "Петрополис", 1998. – 432 с.
18. Якобсон Р. Часть и целое в языке / Р. Якобсон // Избранные работы. – М. : Прогресс, 1985. – С. 301–306.

Стаття надійшла до редакції 13.09.2013.

Шульгина В.И. Информационный процесс: проблемы моделирования механизма формирования информативности текстово-дискурсивных структур

В статье анализируются особенности протекания информационного процесса в текстово-дискурсивных структурах, в частности обращается внимание на проблему моделирования механизма формирования информативности таких структур.

Ключевые слова: *информационный процесс, информативность, моделирование, текстово-дискурсивные структуры.*

Shulgina V. Informative process: design problems to mechanism of forming of informing of text discursive structures

In the article is analysed to the feature of flowing of informative process in text-discursive structures. The special attention here applies on the problem of forming of informing of such structures. An author is do an accent on the design of informative processes to that there was interest from the side of researchers of different scientific directions. After the review of existent informative models, a researcher offers the vision of design of exchange information. Taking into account the modern state of the applied linguistics, the author of the article uses for the analysis of informing of text psycholinguistic approach, at that the features of basic information and cognitive highway, that includes the processes of perception, feeling, experiencing, realization, understanding, reflection and reaction, are taken into account.

In an information message (text) an author suggests to distinguish discrete information units that is named by information features.

In opinion of author, exactly totality of well-organized in the verbalization field to linear language unit of information feature taking into account nonlinear intercommunications between them forms informing of this language unit as a communicative category.

Thus informing as communicative property of text is perceived as a display of him the semantic state. Author is named factors that influence on forming of informing. To major from them an author takes social character which bases on the psychological features of speakers as language personalities, genre-stylish specific of text as to the object of communication, character of communication that depends on the features of constitution and specific of generation (perception / of understanding) of text as language unit (reason, setting, intension, forming of verbalization information features).

As an author marks, the communicative varieties of informing depend on the different forms of cooperation of the marked factors.

In the article is outlined prospects of research of the broken problem of design of informative processes by the integrated efforts of scientists of not only different directions of linguistics (applied, communicative, cognitive; psycolinguistice) but also such sciences, as an information, cybernetic engineer, physicist theory, physiology, psychology, social communications and others like that.

Key words: *information process, informativeness, modeling, text and discourse structure.*